

РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 340.1; 342:124.5(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.15>

МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ФОКУСІ СИСТЕМНОГО ТА СИНЕРГЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Батанова Н.М.,

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу міжгалузевих
і порівняльних правових досліджень
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0003-1828-6708*

Батанова Н.М. Методологічна парадигма конституційно-правової відповідальності у фокусі системного та синергетичного аналізу.

Сформульовано методологічні засади конституційно-правової відповідальності, що базуються на системному та синергетичному підходах. Завдяки комбінації цих методів наповнюється змістом синергетична парадигма конституційно-правової відповідальності та в цілому сучасного конституціоналізму.

Так, значення методу системного аналізу у контексті проведеного дослідження полягає у тому, що логічним центром дослідження стають закономірності розвитку конституційно-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності та самодостатнього і цілісного інституту конституційного права, іманентної ознаки дієвої та самодостатньої системи захисту конституційного ладу, сучасного конституціоналізму в цілому та складових його системи.

У свою чергу, якщо підійти до характеристики конституційно-правової відповідальності з методологічних позицій, які розроблені у синергетиці, вона розкриє досліднику нові сторони та аспекти: синергетика має справи, як правило, з процесами та феноменами, де ціле (у нашому випадку, наприклад, конституційно-правова відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, вид конституційно-правових відносин, елемент механізму правового захисту Конституції, форма вирішення конституційного конфлікту) володіє властивостями, яких немає у жодної з частин, але частини (принципи, підстави, санкції, суб'єкти, функції, наслідки) відображають якості цілого.

Зроблено висновок, що застосування методу системного аналізу та обумовлене ним в умовах сьогодення синергетичне дослідження конституційно-правової відповідальності дозволяє виробити більш точний методологічний підхід до нормативно-правового регулювання цього виду юридичної відповідальності не тільки з точки зору природи, характеру, функцій цього явища, але й точки зору сучасних процесів становлення конституціоналізму та розвитку демократичної державності в Україні.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, конституційне право, конституціоналізм, система конституційно-правової відповідальності, синергетика конституційно-правової відповідальності, конституційна держава.

Batanova N.M. Methodological paradigm of constitutional and legal responsibility in the focus of systemic and synergistic analysis.

The author formulates the methodological principles of constitutional and legal responsibility based on the systemic and synergistic approaches. With the help of a combination of these methods, the synergistic paradigm of constitutional and legal responsibility and modern constitutionalism in general is filled with content.

Thus, the importance of the system analysis method in the context of this study lies in the fact that the logical focus of the study is the regularities of development of constitutional and legal liability as an independent type of legal liability and a self-sufficient and integral institution of constitutional law,

an immanent feature of an effective and self-sufficient system of protection of the constitutional order, modern constitutionalism as a whole and its components.

In turn, if we approach the characterization of constitutional and legal responsibility from the methodological positions developed in synergetics, it will reveal to the researcher new sides and aspects: synergetics deals, as a rule, with processes and phenomena where the whole (in our case, for example, constitutional and legal responsibility as an independent type of legal responsibility, a type of constitutional and legal relations, an element of the mechanism of legal protection of the Constitution, a form of constitutional conflict resolution) has properties which none of the parts.

The author concludes that the application of the system analysis method and the synergistic study of constitutional and legal liability which it provides in today's context allows developing a more accurate methodological approach to the legal regulation of this type of legal liability not only from the point of view of the nature, character and functions of this phenomenon, but also from the point of view of the modern processes of constitutionalism formation and development of democratic statehood in Ukraine.

Key words: constitutional and legal responsibility, constitutional law, constitutionalism, system of constitutional and legal responsibility, synergy of constitutional and legal responsibility, constitutional state.

Постановка питання. Сучасне юридичне дослідження, що орієнтоване або на актуальні питання загальнотеоретичної юриспруденції, або на доктринальні проблеми окремих галузей права й їх окремих інститутів, може претендувати на належний рівень надійності та якості результатів тільки за умови, якщо вони містять відповідні теоретичні обґрунтування та узагальнення, які, у свою чергу, неможливі без серйозної методологічної бази правової науки. Як справедливо вказує О.І. Ющик, «яка методологія, така й наукова теорія»; «наукове пізнання права суттєво залежить від вибору методології його дослідження» [1, с. 14]. Відповідно закономірними є твердження про те, що «сучасні підходи до проведення наукових досліджень є формою здійснення розвитку юридичної науки», а «вибір методології сучасного наукового дослідження є основоположним питанням для адекватного та повного визначення об'єкта юриспруденції» [2, с. 33].

Така дослідницька установка є достатньо традиційною для вітчизняного правознавства та завжди вважалася його сильною стороною. Особливо важливим такий імператив є для сучасної науки конституційного права. Як зазначав В.Л. Федоренко, «саме методологія дає можливість утвердити свого роду «шкалу координат» науки конституційного права, в межах якої формуються знання про конституціоналізм і Конституцію України, права і свободи людини та їх гарантії, конституційні засади організації та діяльності держави й місцевого самоврядування, їх взаємодію з громадянським суспільством та ін.» [3, с. 6].

Розглядаючи основні чинники впливу на розвиток методології праводержавознавства, П.М. Рабінович вказував, що її стан та динаміка визначаються принаймні такими обставинами: потребами, запитами соціальної практики; обумовлюваними ними – у кінцевому підсумку – модифікаціями об'єкта й предмета цієї науки відповідно до змін праводержавної реальності; розвитком як згаданої галузі суспільствознавства, так й інших наук, чиї здобутки можуть використовуватись нею задля вдосконалення власного методологічного арсеналу [4, с. 12].

Ці та інші висновки та застереження, які робляться у загальнотеоретичній юриспруденції, актуалізують як в цілому проблематику методології дослідження конституційно-правових явищ та процесів, в тому числі й доктринальних проблем синергетики конституційно-правової відповідальності та її розуміння як системи.

Огляд наукових джерел. Актуальні проблеми методології права, в тому числі і питання правової синергетики, стали предметом досліджень таких відомих вітчизняних теоретиків права як С.К. Бостан, М.С. Кельман, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, В.В. Костицький, М.В. Костицький, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов, О.І. Ющик та вчених-конституціоналістів, серед яких, зокрема, М. О. Баймуратов, А. М. Колодій, А.Р. Крусян, М.В. Савчин, О.В. Скрипнюк, І.Д. Сліденко, В.Л. Федоренко та ін.

У свою чергу, наявні в Україні наукові дослідження теоретичних проблем конституційно-правової відповідальності, представлені у працях М.М. Вишневської, В.В. Гецько, А.А. Єзерова, В.В. Книша, Л.Т. Кривенко, О.В. Краснікової, О.О. Майданник, О.В. Мельник, Л.Р. Наливайко, О.В. Олькіної, В.Ф. Погорілка, В.І. Полевого, Г.І. Салівона, О.В. Скрипнюка, Т.М. Слободяник, О.В. Совгирі, Ю.М. Тодици, В.І. Топузова, В.Л. Федоренка, А.О. Червяцовой та ін.

Мета статті: дослідження проблем ціннісного розуміння конституційно-правової відповідальності з позиції системного аналізу та синергетики конституціоналізму та сучасного конституційного права.

Виклад матеріалу дослідження. Сучасна методологія дослідження конституційно-правових проблем в цілому та конституційно-правової відповідальності зокрема потребує підходити до

будь-якого явища як до системи. Основою методологічної конструкції даної статті є системний метод та метод синергетичного аналізу.

Розглядаючи системний підхід у правовій науці взагалі «одним із найінформативніших наукових підходів», Д.М. Лук'янець зазначає, що він є «надзвичайно продуктивним і дослідження крізь призму його правил нормативних конструкцій юридичної відповідальності може давати неочікувані результати» [5, с. 58]. Зокрема, у нашому випадку він визначає стратегію дослідження конституційно-деліктних відносин у сучасних умовах в єдності їх соціального змісту і юридичної форми, що дозволяє розглянути шляхом використання методу міждисциплінарного аналізу проблеми юридичної відповідальності в цілому та конституційно-правової відповідальності зокрема.

У цьому аспекті велике теоретико-методологічне та прикладне значення для розкриття сутнісних та змістових характеристик конституційно-правової відповідальності, осмислення особливостей вітчизняної моделі цього інституту конституційного права та дослідження зарубіжних моделей конституційно-правової відповідальності, має науковий аналіз поняття «конституційно-правової відповідальності», як загальної та ключової категорії в інструментарії даного методу, так і таких системно взаємопов'язаних між собою та іманентно притаманних інституту конституційно-правової відповідальності категорій та інших суміжних з ними понять: «принципи конституційно-правової відповідальності», «суб'єкти конституційно-правової відповідальності», «санкції конституційно-правової відповідальності», «інстанція конституційно-правової відповідальності», «підстава конституційно-правової відповідальності» тощо. При цьому кожне з названих понять є окремим субінститутом конституційно-правової відповідальності та має свої системні якості. Так, наприклад, підставою конституційно-правової відповідальності є конституційний делікт, який має внутрішні системні кваліфікації (суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона).

У науковій літературі наводиться багато визначень поняття «система», кожне з яких акцентує увагу на відповідних специфічних рисах побудови системи, її ознак, способів функціонування тощо. На нашу думку, найбільш сприятливим у контексті нашого дослідження є визначення системи, як інтегрованого цілого, «суттєві особливості якого формуються через взаємозв'язки його частин» [6]. При цьому, «суттєві або системні властивості – це властивості цілого, яких не має жодна з частин. Тому властивості системи як інтегрованої цілісності не можуть бути зведені до властивостей її частин. Системні властивості з'являються на основі структурно організуючих відносин між частинами, тобто з конфігурації впорядкованих взаємовідносин, характерних для конкретних систем. Системні властивості порушуються, коли система розпадається на ізольовані елементи» [6].

Отже, при визначенні «системи» слід виходити з сукупності компонентів, взаємодія та взаємовідношення яких набувають характеру взаємосприяння на отримання визначеного, корисного результату. Відповідно, «системний підхід зорієнтований на розуміння властивостей частин лише в контексті організації цілого», а «системне мислення спрямоване на виявлення основних принципів організації цілого, якими є зв'язність, взаємодія, контекстуальність» [7, с. 315]. Тобто корисний результат (мета) завдяки зворотним зв'язкам має можливість створити таку форму взаємного сприяння між компонентами системи, яка є найбільш прийнятною для отримання необхідного результату. Саме мета є системоутворюючим фактором, інструментом, що утворює впорядковану взаємодію між усіма компонентами системи.

Поняття «система» є сьогодні одним з ключових в багатьох галузях знань та наукових дисциплін, таких як філософія, психологія, естетика, наукознавство, а також активно застосовується і в юриспруденції [8], у тому числі й конституційному праві [9] та при дослідженні такого його інституту, як конституційно-правова відповідальність [10], що дозволяє розглядати конституційно-правові явища і процеси у сукупності соціальних зв'язків, виявлення цілого та його частин, вивчення окремих інститутів конституційного права в цілісній системі цієї галузі права, а конституційно-правової відповідальності як в системі сучасного конституціоналізму, системі інститутів конституційного права, так і системі інших видів юридичної відповідальності тощо.

Враховуючи загальнометодологічне установлення на феноменологічні властивості конституційно-правової відповідальності з позиції доктрини сучасного конституціоналізму, слід виходити насамперед з того, що «важливим у дослідженні конституціоналізму є елемент системності. Як система, – зазначає І. Д. Сліденко, – він підтримує власні функціональні параметри, виконує необхідні умови для всіх стадій свого буття. Як елемент системи вищого порядку він задовольняє потреби цієї системи і, таким чином, одержує право на існування. Як тільки елемент перестає задовольняти інтереси системи, система його знищує або трансформує. Конституціоналізм як феномен права призначений для виконання певної об'єктивної місії, і він не може існувати поза цією місією, її виконання є критерієм його істинності» [11, с. 182].

З цієї точки зору, специфіка методу системного аналізу у контексті нашого дослідження полягає у тому, що логічним центром дослідження стають закономірності розвитку конституційно-правової

відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності та самодостатнього і цілісного інституту конституційного права, іманентної ознаки дієвої та самодостатньої системи захисту конституційного ладу, сучасного конституціоналізму в цілому та складових його системи.

Аналіз інституту конституційно-правової відповідальності доводить, що він безумовно є цілісною системою як з позиції виникнення, так і, особливо, функціонування, процесуального забезпечення, реалізації цього виду юридичної відповідальності. Метод системного аналізу дає можливість виявити специфічні форми взаємозв'язку інституту конституційно-правової відповідальності щодо забезпечення цілісності системи сучасного конституційного права. Так, конституційна правосу́б'єктність кожного органу або посадової особи державної влади та місцевого самоврядування залежить не лише від їх функціонального призначення та місця у механізмі публічної влади, а й їх відповідальності (у тому числі й насамперед конституційно-правової відповідальності).

Сходження від абстрактного до конкретного, з одночасним виявленням загального та особливого в природі інституту конституційно-правової відповідальності та характерного для нього виду юридичної відповідальності, підводить нас до розуміння нового рівня його пізнання – як певної системи, що конкретизує поняття «конституційно-правової відповідальності» у його переломленні через призму певного національного та зарубіжного досвіду з точки зору таких фундаментальних категорій та, в свою чергу, системних явищ та процесів «вищого рівня», як форма правління, політичний режим, державний устрій, демократія, конституціоналізм тощо. Саме тому з цією метою насамперед використовується системний метод дослідження, але застосовується він одночасно з іншими методами. Це дозволяє зрозуміти діалектику загального та особливого, яка розкривається в динаміці конституційно-правової відповідальності, її функціонуванні, застосуванні відповідних санкцій тощо. Причому тут необхідно враховувати й те конструктивне, що є в структурно-функціональному та порівняльному методах, які мають також важливе інструментальне значення в контексті цього дослідження, а також у принципах розвитку та врахування системних та позасистемних зв'язків у сучасному конституційному праві та конституціоналізмі, ієрархічного зв'язку систем, інститутів та процесів тощо.

Загальне та особливе у фокусі системного методу вимагають аналізу інституту конституційно-правової відповідальності, з одного боку, як складової частини більш великих систем – конституційного права як галузі права та юридичної відповідальності, видом якої є конституційно-правова відповідальність, з іншого – з точки зору її сутності, внутрішньої структури, зв'язку окремих елементів (суб'єкти, санкції, інстанції, підстави, стадії, строки конституційно-правової відповідальності). Усе це з позиції визначення загального та особливого передбачає виділення системних ознак конституційно-правової відповідальності. Вони обумовлені її місцем та значенням у системі сучасного конституційного права, а також, у силу відповідних системних зв'язків, специфічним місцем у системі юридичної відповідальності, спільними та відмінними рисами з іншими видами соціальної, особливо – політичної, відповідальності тощо.

Важливим є системний метод і при дослідженні внутрішньо інституційних проблем конституційно-правової відповідальності. Так, наприклад, доцільність застосування системного підходу при дослідженні інституту парламентаризму полягає у з'ясуванні сутнісних, організаційних та функціональних якостей єдиного органу законодавчої влади – парламенту в їх системному зв'язку із інститутом конституційно-правової відповідальності та його санкціями щодо колективних суб'єктів права, як-то дострокове припинення повноважень. Дослідження інституту глави держави, зокрема, за республіканської форми правління об'єктивно вимагає концептуального аналізу конституційно-правової відповідальності президента у формі імпічменту тощо. При цьому у цих та інших випадках застосування мір конституційно-правової відповідальності важливим є такі її характеристики як принципи, нормативна основа, підстави, стадії, процедури, строки, докази, гарантії тощо, системна єдність яких і дозволяє розглядати її, по-перше, як самостійний вид юридичної відповідальності, по-друге, як вид правових та, насамперед, конституційно-правових відносин, і по-третє, елемент механізму правового захисту Конституції.

З іншого боку, доктринальне осмислення будь-якого інституту юридичної відповідальності, зокрема і конституційно-правової відповідальності (тим більше застосування мір конституційно-правової відповідальності на практиці), не можна вважати всебічним та повним, наприклад, без його розгляду у системному зв'язку з іншими, насамперед, процесуальними інститутами конституційного права. Наприклад, крізь призму категорії «строк». Так, під строком в конституційному праві розуміється встановлений нормами конституційного права (в окремих випадках актами застосування конституційно-правових норм) кількісно та/або якісно визначений проміжок часу, який застосовується у механізмі конституційно-правового регулювання, з початком, перебігом та/або закінченням якого настають конституційно значущі юридичні наслідки [12, с. 7]. Не викликає сумніву, що без чіткого дотримання строків у конституційному праві в цілому, наприклад, у процесі прийняття законів, під

час виборів, так і в ході застосування заходів конституційно-правової відповідальності, наприклад, таких як імпічмент президента або дострокове припинення повноважень представницького органу публічної влади, конституційне право втрачає не лише свої системні якості, а й функціональні можливості, нівелюється якість та ефективність конституційно-правового регулювання.

Таким чином, системний підхід дозволяє уявити інститут конституційно-правової відповідальності як цілісну систему, яка складається з різних елементів, які виконують окремі функції в межах цілісної системи та «працюють» на реалізацію мети конституційно-правової відповідальності, яка отримує своє правове вираження в підставах і санкціях конституційно-правової відповідальності та полягає в забезпеченні верховенства і прямої дії Конституції, в дотриманні режиму конституційної законності і правопорядку тощо.

Тісно пов'язаним із системним методом при дослідженні інституту конституційно-правової відповідальності є синергетичний метод. Синергетика (від грець. – сумісна дія) – «міждисциплінарний напрямок і методологія сучасної науки, спрямовані на дослідження процесів самоорганізації в системах різної природи як процесу сумісної дії елементів, в результаті якого в системі виникає новий порядок або нові структури» [13, с. 313].

В юридичній науці цей метод почали використовувати лише останнім часом. Зародившись у надрах природничих наук, ідеї синергетики, завдяки своєму потужному методологічному потенціалу, просочилися у філософію, оформившись як міждисциплінарна концепція пояснення реальності, послужили зміною наукової думки, імпульсом парадигмального, світоглядного зрушення в соціально-гуманітарних науках [14–16]. Як зазначає Л.В. Бойко-Бойчук, «поставши як альтернатива лінійним інтерпретаціям соціально-політичної динаміки, синергетика «увібрала» у своє предметне поле причини, умови та наслідки процесів руйнації надскладних систем та нового порядкуутворення. Вона створила нове методологічне підґрунтя для пошуку відповідей на такі питання: чому політичне рішення дає політичні наслідки протилежні очікуваним? якими «малими впливами» на соціально-політичну систему можна сприяти бажаному (альтернативному) її розвитку? в який спосіб доцільно й можливо якнайшвидше вивести соціально-політичну систему зі стану кризи й ін.» [17, с. 1]. Отже, за словами І.С. Кривцової, «з'явилася реальна можливість подолання догматизму, одномірного й лінійного мислення» [15, с. 1].

Екстраполяція доктринальних засад еволюційно-синергетичної парадигми на соціальну сферу дає можливість зробити висновок, що «еволюція соціальної системи визначається двома протилежними тенденціями – тенденцією до ентропії, руйнування і тенденцією до негентропії, творення. Ці дві тенденції формують, відповідно, біфуркаційну й еволюційну траєкторії розвитку соціуму. Механізм біфуркаційних переходів визначає таке співвідношення необхідності і випадковості в історичному процесі: на етапі еволюційного розвитку (у періоди сталого, стабільного існування системи) провідну роль відіграє необхідність, а випадковість – у точці біфуркації (в перехідні епохи, коли народжуються нові структури, змінюється диспозиція соціальних сил)» [16, с. 12].

Таким чином, якщо підійти до характеристики конституційно-правової відповідальності з методологічних позицій, які розроблені у синергетиці, вона розкриє досліднику нові сторони та аспекти: у знайомих, звичних реаліях дійсності, зокрема, юридичної відповідальності, виявляються ознаки та властивості нової системної цілісності, властиві виключно конституційно-правовій реальності та конституційно-правовій відповідальності. Адже синергетика має справи, як правило, з процесами та феноменами, де ціле (у нашому випадку, наприклад, конституційно-правова відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, вид конституційно-правових відносин, елемент механізму правового захисту Конституції, форма вирішення конституційного конфлікту) володіє властивостями, яких немає у жодної з частин, але частини (принципи, підстави, санкції, суб'єкти, функції, наслідки) відображають якості цілого.

Це відкриває нові шляхи вивчення феномену конституційно-правової відповідальності, а, у подальшому, – шляхи оптимізації процесів її інституціоналізації та реалізації в Україні в цілому. Предметом уваги при цьому виступають не фрагменти реальності (органи публічної влади, їх компетенція, посадові особи, їх права та посадові обов'язки, нормативні акти, санкції, конфлікти, наслідки тощо), а, скоріше, сфери взаємодії, взаємовпливу та взаємопроникнення цих інститутів, феноменів та явищ, процеси функціонування конституційно-правової відповідальності у системі сучасного конституціоналізму як цілісної системи, наприклад, з точки зору впливу на функціонування форми правління або здійснення політичного режиму. Адже, наприклад, застосування (або навіть лише загроза застосування) інституту імпічменту щодо президента або дострокове припинення повноважень парламенту зачіпає не лише глибинні процеси функціонування всієї політичної системи суспільства, а й може мати економічні, соціальні та інші наслідки, спрогнозувати які визначально доволі складно. Отже, йдеться про феноменологію синергетичної парадигми у системі координат «порядок» – «хаос» – «порядок».

Без перебільшення у цьому полягає найсуттєвіша суперечність сучасного конституційного права. Як зазначає І.Д. Сліденко, «для конституціоналізму, як і для інших явищ, породжених правом, влас-

тивими є різні прояви хаосу та нелінійності, а в подоланні релятивності полягає одне з основних призначень конституції – базису конституціоналізму. Без усвідомлення та подолання подібних тенденцій адекватне відображення конституціоналізму, процесів, що в них відбуваються, можливих тенденцій, напрямів для трансформації практично неможливе. Основне завдання синергетики полягає в подоланні суперечностей між подібними тенденціями та порядком, системністю» [11, с. 182].

Висновки. Виходячи з цього, застосування методу системного аналізу та обумовлене ним в умовах сьогодення синергетичне дослідження конституційно-правовій відповідальності дозволяє виробити більш точний методологічний підхід до нормативно-правового регулювання цього виду юридичної відповідальності не тільки з точки зору природи, характеру, функцій цього явища, але й точки зору сучасних процесів становлення конституціоналізму та розвитку демократичної державності в Україні. При цьому, наприклад, диференційованість правового регулювання інститутів конституційно-правовій відповідальності в Україні, відсутність системності і цілісності в її нормативної регламентації (парламентаризм, місцеве самоврядування, виборче право, політичні партії тощо) полягає, з одного боку, у наданні стійкості його окремим ознакам та властивостям, насамперед, принципам конституційно-правовій відповідальності, та, з іншого, – у стимулюванні та виявленні певних тенденцій самостійного розвитку конституційно-правової відповідальності та реагуванні на тенденції розвитку конституційного права та конституціоналізму (інтернаціоналізація, політологізація, цифровізація тощо) відповідним чином.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ющик О.І. Методологічна парадигма наукового пізнання права. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2017. № 2(2). С. 14–20.
2. Сибірна Р.І. Сучасні підходи до проведення наукових досліджень у юриспруденції. *Право. ua*. 2021. № 3. С. 28–34.
3. Федоренко В.Л. Методологія сучасних конституційно-правових досліджень в Україні: наук. доповідь / НАПрН України, Київський регіональний центр. Київ, 2015. 64 с.
4. Рабінович П.М. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 11–21.
5. Лук'янець Д.М. Системний підхід і юридична відповідальність. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «ПРАВО». 2020. Випуск 29. С. 54–59.
6. Шашкова Л. Система. *Філософія науки і культури*: словник. За редакцією Н. Хамітова. Київ: КНТ, 2024. С. 314.
7. Шашкова Л. Системне мислення. *Філософія науки і культури*: словник. За редакцією Н. Хамітова. Київ: КНТ, 2024. С. 314–316.
8. Ганьба Б.П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків, 2001. 19 с.
9. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монограф. Київ: Ліра-К, 2009. 580 с.
10. Краснікова О.В. Конституційна відповідальність в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Одеса, 2004. 19 с.
11. Сліденко І.Д. Абсолютне в праві, або аксіоматичність базисних категорій сучасного конституційного права (конституціоналізм). *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4-5. С. 178–193.
12. Стрільчук В.А. Строки в конституційному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право: муніципальне право». Київ, 2014. 235 с.
13. Шашкова Л. Синергетика. *Філософія науки і культури*: словник. За редакцією Н. Хамітова. Київ: КНТ, 2024. С. 313-314.
14. Бевзенко Л.Д. Соціальна самоорганізація. Синергетична парадигма: можливості соціальних інтерпретацій: автореф. дис. ... д-ра соціолог. наук: спец. 22.00.02 «Методологія і методи соціологічних досліджень». Київ, 2005. 36 с.
15. Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Одеса, 2008. 20 с.
16. Снегірьов І.О. Роль еволюційно-синергетичної парадигми в осмисленні соціуму: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки». Київ, 2004. 17 с.
17. Бойко-Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Київ, 2006. 20 с.